

SLOVA OSTAVLENA I POGRIŠENA

U mađarskom gradu Sopronu, u ustanovi Soproni evangelikus konvent, pod signaturom *La 87 Sequentiarium constantinensi proximum* čuvao se arak glagoljicom otisnutoga teksta. (U novije je vrijeme Alojz Jembrih ustanovio da ga tamo nema.) Kada sam presliku toga teksta dobio od uglednoga mađarskog književnog povjesničara i prevoditelja Istvána Lőkösa, nije bilo poteškoća da ustanovim da tekst pripada hrvatskom protestantskom glagoljičnom tisku, a već prvi redci kazivali su da je riječ o arku koji sadrži popravke (korekture) onih pogrešaka koje su uočili priređivači glagoljičnoga izdanja *Prvoga dela Novoga testamenta*, otisnutoga u Urachu 1562. Taj su tekst očito slali svima koji su prije kupili ili dobili to glagoljično izdanje Novoga zavjeta. Za mene je taj tekst bio iznenađenje, ali bio sam uvjeren da je on poznat istraživačima hrvatskoga protestantizma. No čitajući stručnu literaturu o tom važnom odsječku hrvatske jezične i kulturne prošlosti, primijetio sam da taj arak s ispravicima autori koje sam čitao ne spominju, iako bi im mogao dobro doći i u raspravama o jezičnim koncepcijama hrvatskih protestanata, a posebice kada raspravljaju o uzrocima Trubarova nezadovoljstva i sumnje u ispravnost Konzulova prijevoda od Fanceva do Jembriha.⁷⁹ Iz toga sam zaključio da bi bilo dobro taj arak glagoljičnih ispravaka uključiti u obzor naše filologije ne precjenjujući, ali niti podcjenjujući njegovo značenje. Zbornik u čast uglednom

⁷⁹ Franjo Fancev, »Jezik hrvatskih protestantskih pisaca XVI. vijeka«, u: »Rad JAZU«, 212, Zagreb 1916, str. 147–225; Alojz Jembrih, »Od uspjeha do izjave 'viel falsch' o uraškom glagoljskom Novom zavjetu (1562/3)«, u: »Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine«, XXXII/1–2, Zagreb 2006, str. 35–67; Alojz Jembrih, Pogovor uz pretisak glagoljičnoga *Novoga testamenta*, Zagreb 2007, str. 5–82.

filologu i dragom prijatelju Josipu Bratuliću učinio mi se pravom prilikom za to.

Elementarne obavijesti o izdanju kojega se ispravci tiču. Glagoljični *Novi testament* pojavio se 1562. (prvi dio) u nakladi od 2000 primjeraka i 1563. (drugi dio) u 1000 primjeraka. Riječ je o najopsežnijem hrvatskom djelu protestantske uraške tiskare. Još 1555. predložio je da se Biblija prevodi na slovenski i hrvatski Petar Pavao Vergerije (1498–1565). Novi zavjet na prijedlog Primoža Trubara počinje prevoditi o Božiću 1557. Stipan Konzul, a zna se da je 1559. prijevod poslan na uvid znalcima hrvatskoga jezika u Metliku. Godine 1560. Trubar moli kralja Maksimilijana II. da mu dodijeli još jednoga znalca hrvatskoga jezika i glagoljice, pa se u projekt uključuje Anton Dalmatin, a kasnije i neki drugi. Ubrzo nakon pojave prvoga dijela glagoljičnoga Novoga zavjeta, u jednom pismu od 19. srpnja 1562. Primož Trubar Ivanu Ungnadu piše da »v katekizmih pa tudi v evangelijih je precej napak (viel falsch) prevedeno in tiskano, to menijo vsi hrvatski duhovniki...«. ⁸⁰

Za tu tvrdnju i njezino tumačenje u filološkim radovima, kao što je spomenuto, mogu biti zanimljiva naša glagoljična *errata*, ali i više od toga: s obzirom da se, kao što ćemo vidjeti, samo dijelom upozorava na ono što danas zovemo »tipfelerima«, a u mnogo se slučajeva zapravo nudi promjena jezičnoga rješenja iz *Prvoga dela Novoga testamenta*, naš korekturni glagoljični arak može biti od koristi kada se raspravlja o jezičnim koncepcijama hrvatskih protestanata i njihovim dvojabama u oblikovanju onodobnog biblijskoga stila.

Što sadrži i kako izgleda korekturni tekst (*Ispravci*). Na samom početku našega arka, zvat ćemo ga u ovom radu *Ispravci*, nalazi se uvodni tekst koji donosim u latiničnoj transliteraciji:

⁸⁰ Alojz Jembrih, Pogovor uz pretisak glagoljičkoga *Novoga testamenta*, Zagreb 2007, str. 63.

Errata

SLOVA OS- TAVLENA I POGRIŠE- NA OVDĚ NAIDEŠ.

*Bogoljubni Štiočce, (!) ovo zdola pisano
pogrěšenje, koé se nahodi va ovihъ čē-
tiriъ Evanġelistihъ, i va Diěnu
arumtolskom (!) lahko naiti hočēš po broju
odъ Kartъ odъ Kapitula, do Kapitula podъ
usakimъ slovomъ, kadi é ko pomankané: i morešъ ako
hočēš samъ na kraih odъ Karte suprotъ onoi vrsti
kadi é što pogrišeno zapisati i zlamenovati ed-
nuč za vsagda. I hoče ti biti vele prudno. Ne-
moi se na tom zmutiti, ere ufani esmo da (kako se
govori z božju pomoću) slaba početka, bola sri-
ća hoče naslidovati. Bъrzo hočēš videti os-
talo od Novoga Testamenta stampano bo-
le i bez pogrišenē. Ako (...) veče ka-
di što pogrěšeno naideš, ne
klni, nego svojim razumom
popravi. Mir bož-
ji s nami.*

Nakon tog uvodnoga teksta slijede popravci. Oni su oblikovani tako da se ide od evanđelista do evanđelista, naznači se glava i stranica, navede (tobože) pogrešan oblik i kako ga valja ispraviti. Primjer:

KAP. V.

*Na kar. v. vapijuči čti vapijučēga. Div-
jui, čti Divji. Ksčahu, čti krčahu. Vsa
ova zgora pisana pod slovom a.
Na kar. v na drugoi strani. zmiski čti zmi-
iski. vkaza, čti pokaza. Veržet se, čti
vržet se. kstiti, čti krstiti. Vsa ova
pod slovom b
poibno, čti potrebno, Božiga, čti Božega.
pod slovom v.*

Procijenio sam da bi korist od transliteriranoga teksta bila manja, ako ne usustavim ispravke i, kad je potrebno, navedem širi kontekst. Stranice navodim prema izdanju Teološkog fakulteta »Matija Vlačić Ilirik« iz Zagreba, a izraz »treba« znači da tako zahtijevaju autori naših Ispravaka.

Klasične tiskarske pogreške. U njih sam ubrojio prave pogreške, tj. one primjere u kojima je umjesto ispravnoga upotrijebljeno krivo slovo, ili je potrebno slovo ispušteno, ili je nepotrebno dodano, ili su slova zamijenila mjesta.

Stranica	Piše	Treba
2a	<i>Inuda Kraľa</i>	<i>Iruda Kraľa</i>
3a	<i>divjui</i>	<i>divji</i>
3a	<i>ksćahu</i>	<i>krćahu</i>
3b	<i>kstiti</i>	<i>krstiti</i>
8b	<i>vooki</i>	<i>va oki</i>
16a	<i>ovsu</i>	<i>oveu</i>
24a	<i>bnl</i>	<i>bil</i>
27a	<i>hohe</i>	<i>hoće</i>
32b	<i>umuža malko</i>	<i>umuča malko</i>
37a	<i>sviñake</i>	<i>svitñake</i>
47a	<i>vode</i>	<i>vide</i>
53a	<i>sratila</i>	<i>stratila</i>
57b	<i>teće</i>	<i>veće</i>
58a	<i>zalmenie</i>	<i>zlamenie</i>
60a	<i>i učiniše</i>	<i>i učini se</i>
62b	<i>pravite</i>	<i>praviti</i>
63b	<i>privezane žrebe</i>	<i>privezano žrebe</i>
64b	<i>i ê ho</i>	<i>i ê hoću</i>
64b	<i>edgovorite</i>	<i>odgovorite</i>
67a	<i>bueu</i>	<i>budu</i>

68a	<i>stoe</i>	<i>svoe</i>
68b	<i>eva pomast</i>	<i>ova pomast</i>
69b	<i>u kalevstvu</i>	<i>u kralestvu</i>
70b	<i>suprova</i>	<i>suprotiva</i>
77a	<i>stoju</i>	<i>svoju</i>
77b	<i>svori</i>	<i>stvori</i>
79a	<i>nardov</i>	<i>narodov</i>
79a	<i>svrši se</i>	<i>svršiše</i>
87b	<i>trra</i>	<i>trna</i>
88a	<i>toloke</i>	<i>tolike</i>
89a	<i>grršnikov</i>	<i>grišnikov</i>
89b	<i>glau</i>	<i>glavu</i>
91b	<i>e zdrava</i>	<i>i zdrava</i>
91b	<i>oi</i>	<i>on</i>
94a	<i>ostomъ</i>	<i>istom</i>
103a	<i>gotvoreči</i>	<i>govoreči</i>
134a	<i>Ssaku</i>	<i>Svaku</i>
137b	<i>i vapet</i>	<i>i vaspēt</i>
140a	<i>siloikoi</i>	<i>siloiskoi</i>
146b	<i>zlanenia</i>	<i>zlamenia</i>
149b	<i>govovenie</i>	<i>govorenje</i>
150b	<i>spomenit se</i>	<i>spomenite se</i>
152b	<i>dviguši</i>	<i>dvignuvši</i>
158a	<i>i ne potavlju</i>	<i>i ne postavlju</i>
162a	<i>tazda</i>	<i>vazda</i>
162b	<i>grihoť</i>	<i>grihov</i>
172a	<i>Duca</i>	<i>Duha</i>
173b	<i>odgrvori</i>	<i>odgovori</i>
200a	<i>fesvus vada</i>	<i>festus tada</i>
204a	<i>izvrseni</i>	<i>izvrženi</i>

Iz ove skupine najbanalnijih pogrešaka više bi mogao iščitati tipograf nego filolog. Uočljivo je i očekivano da se zamjenjuju slova koja su u glagoljici međusobno slična (tako se češće zamjenjuju *v* i *t*, *i* i *o*) koja su se zamjenjivala od najstarijih slavenskih rukopisa, a neka su postala slična zbog tipa odabranih slova (*e* i *o*). Za našu temu najvažnije je međutim to da samo ovaj tip intervencija možemo držati popravljanjem pogrešaka u doslovnom smislu riječi (i taj tip čini manje od trećine svih u korekturnim listićima navedenih »pogrešaka«), a sve druge promjene koje se zahtijevaju zapravo su nova grafijska ili jezična rješenja.

Problemi s osobnim imenima. Adaptacija stranih imena, pa tako i biblijskih, bila je uvijek problem za one koji su prevodili biblijske tekstove, i potrebna je duga tradicija da se neka rješenja ustale (standardiziraju). S tim su se problemom sreli i naši prevoditelji, što se vidi već na samom početku knjige, tj. u prvoj glavi Matejeva evanđelja u kojoj se nalazi Isusovo rodoslovlje (*knjiga od roistva Isukrstova*), ali i u glavama koje slijede:

Stranica	Piše	Treba
1a	<i>Boaca</i>	<i>Booza</i>
1a	<i>Boac</i>	<i>Booz</i>
1a	<i>Ecekiju</i>	<i>Ezehiju</i>
1a	<i>Obeda</i>	<i>Obeta</i>
1a	<i>Assa</i>	<i>Asasa</i>
1a	<i>Abia</i>	<i>Abiju</i>
11b	<i>Matia</i>	<i>Matei</i>
81a	<i>Elakimov</i>	<i>Eliakimov</i> ⁸¹

⁸¹ U suvremenom hrvatskom prijevodu (Biblija Kršćanske sadašnjosti, Zagreb 1976) ta imena glase: Booz, Ezekija, Obed, Asa, Abija, Elijakim, Matej.

Ako usporedimo imena u dva stupca, vidjet ćemo da izmjenne koje se traže kadšto odgovaraju našim današnjim rješenjima (Booz, Abija, Matej), kadšto je današnji oblik u skladu s onim što se nalazi u tekstu glagoljičnoga *Prvoga dela Novoga testamenta* (Obed, Asa), a kadšto ni u jednom stupcu nemamo rješenje podudarno s današnjim (Ezekija). No o problemu s imenima ne možemo zaključivati samo na temelju primjera koje smo nabrojili (jer se nalaze u Ispravicima koje obrađujemo). Naime, u osnovnom tekstu glagoljične verzije protestantskoga prijevoda nalazimo npr. i oblik Ezekiju (dakle podudaran s našim današnjim oblikom), pa oblik Ubeda (uz Obeda i Obeta), a ciljano proučavanje svih imena u izdanju sigurno bi pokazalo puno više takvih nedosljednosti, tj. tadašnje prevoditeljske muke s (biblijskim) imenima. Te su muke starije od njih i nisu s njima prestale.

Problemi na razini glasova. Na razini glasova očito je kako su oni koji su tekst popravljali držali da je u tekstu malo previše ikavizama, pa kadšto predlažu da se ikavski refleks zamijeni ekavskim ili da se postupi »neutralno«, tj. da se napiše glagoljični grafem *jat* (Ǻ). Oni ni izdaleka ne zahtijevaju da se svaki ikavizam promijeni, nego samo dio njih i prvo je što pada na pamet, ali to bi trebalo pouzdano ustanoviti, da to čini netko tko je navikao na situaciju u tzv. sjevernoj (istar-skoj) skupini hrvatskoglagoljskih liturgijskih tekstova koji su ikavsko-ekavski, i stoga je razumljivo da vrlo često pišu glagoljični grafem *jat*. Evo primjera:

Stranica	Piše	Treba
3b	<i>po(tr)ibno</i>	<i>potrêbno</i>
6a	<i>ričeno</i>	<i>rečeno</i>
15b	<i>brime</i>	<i>brême</i>
21a	<i>vitar</i>	<i>vetar</i>
21a	<i>primitahu</i>	<i>premetahu</i>
36a	<i>va dni</i>	<i>va dnê</i>
50a	<i>hotiv</i>	<i>hotêl</i>

Prilično su uporni i u traženju da se uz slogotvorno *r* ne piše popratni samoglasnik:

Stranica	Piše	Treba
5a	<i>darhtavce</i>	<i>drhtavce</i>
6a	<i>istergni ga</i>	<i>istrgni ga</i>
6a	<i>veržet se</i>	<i>vržet se</i>
8b	<i>pesvo</i> (!)	<i>prvo</i>
8b	<i>izvergu</i>	<i>izvrgu</i>
17b	<i>terne</i>	<i>trne</i>

Čini se da su željeli ispraviti sve lekseme sa slogotvornim sonantima, ali nisu ih sve primijetili, npr. *oberni* (6b), *iskerniga* (sic!, 6b), *od tergov* (7a), *pogerjuju* (7b) i možda još koji. Tu se javlja zanimljiva dvojba: žele li oni pisanje bolje uskladiti s izgovorom ili sa stanjem u glagoljičnim predlošcima (jer, kao što je poznato, u glagoljičnim se tekstovima gotovo nikad ne bilježi popratni samoglasnik uz slogotvorno *r*). S obzirom na to da se često ističe privrženost protestantskih hrvatskih autora govornom jeziku, činila bi se vjerojatnijom prva mogućnost, ali sam postupak popravljanja više govori za drugu. Naime, u našim Ispravicima traži se npr. da se oblik *veržet se* (3b) promijeni u *vbržet se*, što upućuje na to da se oni bave načinom bilježenja, a ne izgovorom. Da im je namjera bila naknadno se približiti jeziku glagoljske knjige, govori i preporuka da se oblik *kunihu ga* (120b) promijeni u *klnêše ga*. To je s jedne strane uputa da se imperfekatski oblik zamijeni aoristnim, ali i uputa da se samoglasnik *u* »vrati« u slogotvorno *l*, a to je u XVI. stoljeću knjiška osobina u prvom redu povezana s glagoljičnom tradicijom.

Problemi na razini oblika. Prvo ćemo navesti koje se promjene i na kojoj stranici traže, a onda ćemo komentirati uzimajući u obzir kontekst ako je potrebno.

Stranica	Piše	Treba
1b	<i>kako zapovi</i>	<i>kako bēše zapovedal</i>
3a	<i>vapijući</i>	<i>vapijućega</i>
14a	<i>mane zataji</i>	<i>menê zataji</i>
29a	<i>sam na put</i>	<i>samih na put</i>
47a	<i>u Sinagogu</i>	<i>u Sinagogê</i>
68a	<i>u něbu</i>	<i>vb̄ nebesih</i>
79a	<i>i spovida se</i>	<i>i spovidaše se</i>
101a	<i>vričica koê</i>	<i>vričice koe</i>
204b	<i>čekajuću</i>	<i>čekajući</i>

Prvo je očito da pogrešaka na morfološkoj razini nema mnogo, a i neke koje smo naveli mogli bismo tretirati drukčije. Prvi primjer znači promjenu aorista u pluskvamperfekt. Nalazi se u ovom kontekstu: *učini kako zapovi angel*, što znači da se aoristom *zapovi* izražava radnja koja se dogodila prije druge radnje koja je također izražena aoristom (*učini*). Nema sumnje da se predlaže bolje rješenje jer se pluskvamperfektom i izražava u prvom redu radnja koja prethodi drugoj prošloj radnji. Drugi primjer (3a) nalazi se u izrazu *glas vapijući v pustini* i promjena znači da se particip odnosi na osobu, a ne na *glas*. Treći primjer (14a) očito ide za tim da se čakavski zamjenički oblik zamijeni knjiškim crkvenoslavenskim. Oblik *menê* vrlo je poznat iz glagoljičnih tekstova (u njemu se kao morfem javlja *jat* umjesto regularnoga *e*). Četvrti je primjer (29 a) iz ovoga konteksta: *poê dvanadeste učenikov sam na put, i reče nim*. S obzirom da se *sam* ne odnosi na Isusa, nego na učenike (njih *same* je uzeo sa sobom), jasno je da oblik mora biti u množinskom obliku. Pitanje je zašto prevoditelj, u ovo slučaju korektor, ne uzima oblik *same* – očito je izjednačavanje genitiva i akuzativa za živo prenio i na množinu. Peti primjer (47a) ispravljanje je očite pogreške jer je riječ o tome

gdje je Isus učio pa mora doći lokativ: zanimljivo je samo to da preporučuju knjiški lokativ s *jatom*. Šesti primjer (68a) znači promjenu jedninskoga u množinski oblik koji je u liturgijskim tekstovima češći, a osim toga, kao što vidimo, predlaže se promjena štokavskog prijedloga *u* u crkvenoslavenski *vb*. Sedmi primjer (69a) nalazi se u ovoj rečenici: *i ova v(b) onom̃ je vrimenu pride i spovida se Gospodinu i govoraše...* Ispravljajući zahtijevaju promjenu aorista u imperfekt: to je usklađivanje s oblikom *govoraše*, tj. insistiranje na tome da su jedna i druga radnja u prošlosti trajale. Predzadnji primjer (101a) promjena je jednine u množinu koju zahtijeva kontekst: *Pripravite si vričice koe se ne staraju*. U zadnjem primjeru (204b) zapravo se u izdanju *Prvoga dela Novoga testamta* ne vidi slovo *u* na kraju riječi (čekajuću), nego je to slovo nejasno. No Ispravci svakako s pravom traže da oblik glasi *čekajući*.

Leksik. Promjene na leksičkoj razini koje se u Ispravcima traže prilično su brojne. Osim toga te promjene zanimaju i one koji nisu filolozi. Obradit ćemo ih stoga tako da odmah navedemo i kontekst da bismo mogli procijeniti opravdanost tražene promjene. Riječ ili izraz kojega po autorima Ispravaka treba promijeniti bit će otisnuti »normalnim« slovim, a u zagradi ćemo navesti riječ/izraz koja se predlaže kao novo rješenje. Za svaki primjer naznačena je glava Evandjelja i Djela apostolskih.

2a: *a oni slišavši Krala pidoše* (otidoše), Mt. II

Glagoli *poći* i *otići* danas se djelomično značenjski preklapaju, a tako je bilo i u prošlosti: oba imaju (i) značenje »napustiti neko mjesto«, »uputiti se«, pa je stoga bilo lako zamijeniti ih u ovom kontekstu. Suvremeni hrvatski prijevod ima *pođoše*.⁸²

⁸² Biblija, Stari i Novi zavjet, Zagreb 1976, str. 937.

3b: *Vi zmijski narod, kto vkaža vam srdu ki ima priti uteći?*
(pokaza), Mt. II

(»Zmijski porodi! Tko vas naputi da bježite od srdžbe što stiče?«)⁸³

U ovom se primjeru traži da se crkvenoslavenski glagol *vkazati* zamijeni hrvatskim *pokazati*, što je promjena koja nije pomogla točnijem prijevodu, ali je bila u skladu s namjerom da se jezik starih glagoljičnih knjiga osvježi novim leksemima i time postane razumljiviji. Naime, staroslavenski *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*⁸⁴ za glagol *vkazati* navodi značenja *pokazati, ukazati, otkriti*. Čini se da je današnjem *naputiti* u ovom konteksti bliži *ukazati*, nego *pokazati*.

4b: *I hodeće Isus okolu vse Galileiske dežele* (okolь), Mt. IV
10a: *Gospodine ako hoćeš, moreš mene ozdraviti* (očistiti)

U suvremenom hrvatskom prijevodu⁸⁵ nalazi se glagol *ozdraviti*. Teško je reći zašto se zahtijeva promjena toga glagola u *očistiti*, no odgovor će se možda naći kada bude-mo proučili s kojim je sve prethodnim hrvatskim tekstovima povezan protestantski prijevod Novoga zavjeta. Razlika u značenju dvaju glagola je jasna: insistiranje na glagolu *očistiti* dolazi iz uvjerenja da on jače naglašava i duševnu i tjelesnu sastavnicu (očistit će se gubavac od tjelesne gube i od nečistoće grijeha) mada se i glagol *ozdraviti* može dovesti u vezu i s ozdravljenjem duše, a ne samo tijela.

22a: *iz srca ishaēju* (ishode), Mt. XV

Riječ je o dva trajna glagola: prvi se autorima Ispravaka očito činio arhaičnim.

⁸³ Isto, str. 938.

⁸⁴ *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*, I. svezak, A–VRĚDB, Zagreb 2000, str. 467.

⁸⁵ Biblija, Stari i Novi zavjet, Zagreb 1976, str. 942.

32a: *iskahu* kako ruke polože na *ń* // *iskahu* da bi ga uhitili, Mt. XXI

Predloženo novo rješenje također je na crti nastojanja da se bude što jasniji jer *položiti ruke na koga* ima i druga značenja osim *uhititi*.

32b: Vratite *adda ka su Cesarova Cesaru* (daite), Mt. XXII
(»Podajte caru carevo«)⁸⁶

Denar koji su učenici farizeja pokazali Isusu imao je na sebi Carevu sliku i natpis, što znači da pripada caru pa je pravo njemu ga i *vratiti*. Ispravak koji se zahtijeva u skladu je s nama suvremenim prijevodom, manje je doslovan, ljepši, ali ne i točniji.

42a: *sabra se vas zbor Poglavice popovske* (sabraše), Mt. XXVII

U prvi mah čini se da je zahtjev za promjenom posve opravdan jer rješenje u tekstu nije sročno. Ako pogledamo suvremeni hrvatski prijevod (»...skupe se na vijećanje glavari svećenički i starješine«),⁸⁷ možemo zaključiti da je prvotni tekst trebalo promijeniti, ali da predložene izmjene mijenjaju smisao jer u novom rješenju glavari svećenički postaju organizatori koju su skupili i neke druge na vijećanje, dok su se u suvremenom prijevodu (čini se i u *Prvom delu Novoga testamenta* prije izmjene) skupili samo oni na vijećanje.

42b: *cića* nenavidosti *predaše nega* (zavidosti), Mt. XXVII

S obzirom na to da u staroslavenskom i crkvenoslavenskom *nenavist* u prvom redu i najčešće znači *mržnja*, zahtjev da se promijeni u *zavidost* u skladu je sa smislom koji se želi

⁸⁶ Isto, str. 956.

⁸⁷ Isto, str. 960.

prenijeti i tom se promjenom izbjegava mogućnost krivoga tumačenja.

80a: *i ostra obratet se va ravnê putê* (glatke pute), Lk. III

Promjena *ravan* > *gladak* zahtijeva se očito iz straha da se *ravan* može shvatiti kao *jednosmjernan*, pa je bolje reći *gladak*. Suvremeni hrvatski prevoditelj nema toga straha jer je kao opoziciju uzeo *krivudav* – *prav* i *neravan* – *ravan*.⁸⁸

90b: *da oni koi veruju, ne budu spaseni* (ne veruju), Lk. VIII

Prijevod nije bio točan i zahtjev za promjenom je logičan.

94a: *i pokvarue néga s pênamî* (razdira ga), Lk. IX

(»Nateže ga tamo-amò, tako da se sav pjèni«)⁸⁹

Rješenje koje se predlaže u Ispravcima izravnije je, manje arhaično, ali i nama suvremen prijevod pokazuje da na tom mjestu nije lako pronaći i točan i lijep hrvatski izraz.

98b: *Nitkore ne užîže svetilñak i v otaino mesto* ju stavi (ga), Lk. XI

Pogreška je u rodu i Ispravci na nju upozoravaju.

100b: *ot koliko veče este vi od ptic* // *koliko veče boli este vi od ptic*, Lk XII

⁸⁸ Isto, str. 986.

⁸⁹ Isto, str. 994.

Arhaični izraz *veće* u prijašnjim je vremenima mogao značiti i *uredniji*, i to je značenje zadržao do danas (veći pisac, veći stručnjak), ali se u Ispravcima zahtijeva ubacivanje komparativa *boli* da bi se izbjeglo opasnost nerazumijevanja teksta pa i pod cijenu uporabe ne odviše spretnoga »dvostrukog« komparativa *veće boli*. Kombinacija prijedlog + prilog (ot koliko) reducirana je na prilog (koliko).

101a: *kad pride, i tukući tuđe mu otvore* (tući bude), Lk. XII

Ako bi se provela preporučena promjena, dobili bismo rečenicu *kad pride i tući bude, otvore mu*, tj. particip bi bio zamjenjen futurom, a to su predlagači vjerojatno držali razumljivijim rješenjem.

159a: *I uzlize Simun Petar* (vlize), Iv. XXI,11
(»Uspe se u lađicu Šimun Petar«)⁹⁰

Staroslavenski glagol *vzľěsti* znači *popeti se, uspeti se*. U hrvatskostaroslavenskom on glasi *vzľěsti* i *vzľisti*.⁹¹ U hrvatskim govorima zabilježen je glagol *ľisti*.⁹² Čini se da ispravljajući žele svoje rješenje približiti onomu u knjigama.

174b: *I buduć Lidia blizu Ĵope, i sľišavši Učenicu da Petar bēše* va onoi (va ņoi), DA VIII

Tražena promjena na liniji je modernizacije jezika: pokazne zamjenice sve su se više zamjenjivale osobnom zamjenicom za treće lice.

⁹⁰ Isto, str. 1034.

⁹¹ *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*, I. svezak, A–VRĚĐB, Zagreb 2000, str. 400.

⁹² Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knjiga druga, (K–poni), Zagreb 1972, str. 278–279.

Imenica umjesto zamjenice dobrodošla je promjena koja pomaže jasnoći prijevoda jer iz prethodnoga konteksta nije posve jasno na koga se zamjenički oblik *ñih* odnosi.

U leksičke intervencije možemo ubrojiti i dopune tekstu koje se u Ispravcima zahtijevaju. Tako npr. na str. 107b piše *prosiak Lazar*, a u Ispravcima se traži da se to dopuni i glasi *prosiak imenom Lazar*. Zanimljivija je dopuna koja se traži za str. 109b na kojoj piše *usvetu*, a traži se da na tom mjestu stoji *osvetu ili mašćenie*, tj. ne samo da se popravlja pogreška (*usvetu* > *osvetu*), nego se dodaje izraz *mašćenie*, tj. oblikuje se kontaktni sinonim, a kontaktni su sinonimi jedna od uočljivih osobitosti hrvatskoglajolskih tekstova. Kada autori Ispravaka traže da se na str. 129a izraz *piti vode* pretvori u *piti od vode*, oni arhaiziraju tekst i čine ga bližim hrvatskoj tradiciji. Na str. 133a piše *broem pet̃ tisući*, a zahtijeva se promjena u *broem̃ malone pet̃ tisuć*. Ta promjena pokazuje nastojanje da se točno prenosi biblijska poruka, ali pisanje iste riječi s jerom pa u Ispravcima bez jera također ukazuje na dvojbe i nesigurnosti u jezičnom oblikovanju teksta.

Spomenuli smo (velik) dio intervencija koje se u Ispravcima zahtijevaju. Na tih 16 stranica popisano je 196 pogrešaka i tobožnjih pogrešaka, a raspoređene su ovako: Evanđelje po Mateju 83, Evanđelje po Marku 37, Evanđelje po Luki 39, Evanđelje po Ivanu 20, Djela apostolska 17. Uzimajući u obzir da sva evanđelja nisu jednako dugačka, ipak je vidljivo da je pogrešaka bilo sve manje kako je posao odmicao, pa ih je u Ivanovu evanđelju četverostruko manje nego u Matejevu. No već smo spominjali da ima pogrešaka koje ispravljajući nisu uočili i uvrstili u svoja *Slova ostavljena i pogrišena*. Čini se da su i taj arak radili dosta brzo jer su željeli pokazati da su i sami uočili pogreške i obećati da će u drugom dijelu Novoga zavjeta biti bolje te tako barem unekoliko otupiti oštricu kritike koja je stizala. I same stranice nisu uvijek točno označene. Tako u originalu umjesto ԵԼ (= 102) piše ԵԼԼ (= 103), a u Ispravcima,

kad tu stranicu spominju, ponašaju se kao da je ispravno napisano. Nesigurnosti se mogu dobro i obilno oprimirati. Evo samo dva primjera: *ukaza se nému* u sni (1b, 3a), *odgovor priamši ot Boga v sne* (2b). Ili: *I ne ulivaju novo vino u stare mēhe, inako razderut se mihi, i proliet se vino, i mehi poginu. Nego novo vino, v novi mēhi ulivaju* (12a). Nesigurnost je vidljiva i na glasovnoj i na obličnoj razini.

Zaključak. Prva i osnovna namjera ovoga rada bila je upozoriti na *Slova ostavlena i pogrišena* te ga tako uključi u obzor onih filologa koji istražuju hrvatski protestantizam. Taj glagoljicom otisnuti arak ispravaka pogrešnih i »pogrešnih« rješenja u glagoljičnom *Prvom delu Novoga testamenta* iz 1562. može biti višestruko koristan. On svjedoči o teškoćama s kojima su se susretali hrvatski protestanti u oblikovanju svojih knjiga i upozorava nas da bi bilo potrebno o njihovim jezičnim koncepcijama pisati malo razvedenije. Nema sumnje da su bili u pravu istraživači koji su tvrdili da su se hrvatski protestanti htjeli udaljiti od jezika tradicionalnih liturgijskih hrvatskoglagoljskih knjiga i da su to činili unošenjem elementa govornoga jezika u biblijski stil književnoga jezika. No ne smijemo zaboraviti da donijeti odluku i provesti odluku nije isto. Hrvatski su protestanti unatoč spomenutoj odluci i unatoč vidljivom osvežavanju jezika ipak još u velikoj mjeri vezani uz hrvatsku biblijsku i liturgijsku tradiciju, prije svega onu iz glagoljične sastavnice srednjovjekovne hrvatske pismenosti. Problemi s kojima su se susretali pri jezičnom uređivanju tekstova vidljivi su iz Ispravaka koje predstavljamo ovim tekstom, ali će se još bolje vidjeti kada te Ispravke povežemo s dvojakim rješenjima u samom tekstu *Prvoga dela Novoga testamenta* (1562). Kao što je poznato, na marginama stranica ponekad se nude rješenja drukčija od onih koja se nalaze u samom tekstu,⁹³ a kadšto se drukčija rješenja nude i u zagradama. Sve to treba povezati u cjelinu i tome dodati novo »namjerno čitanje« toga glagoljičnog izdanja Novoga zavje-

⁹³ Alojz Jembrih, Pogovor uz pretisak glagoljičkoga *Novoga testamenta*, Zagreb 2007, str. 5–82.

ta. Projekt pak koji bi cjelovito istraživao jezične koncepcije i jezična ostvarenja hrvatskih protestanata bio bi od nemjerljive važnosti za spoznavanje onoga procesa koji nazivamo poviješću hrvatskoga jezika. Izvanredni rad Franje Fanceva o jeziku hrvatskih protestantskih pisaca⁹⁴ jedan je od velikih dosega hrvatske jezikoslovne kroatistike. Ipak, naše vrijeme moralo bi ponuditi cjelovit, na suvremenim teorijskim teorijama zasnovan i novim podacima obogaćeni opis jezika hrvatskih protestantskih izdanja.

⁹⁴ Franjo Fancev, »Jezik hrvatskih protestantskih pisaca XVI. vijeka«, I. dio: »Rad JAZU«, 212, Zagreb 1916, str. 147–225; II. dio: »Rad JAZU«, 214, Zagreb 1916, str. 1–112.